

Debbie Felton a University of Massachusetts Amherst Ókortudományi Tanszékének oktatója. Kutatási területe a görög-római mitológia, valamint a folklór szerepe az antik irodalomban.

A halottak szerepe a görög vallásban és mitológiában

Debbie Felton

Mi történik velünk, ha meghalunk? Testünk elporlad, de létezik-e szellem, lélek, egyéniségünknek valamiféle kivonata, amely túlél minket? És ha létezik, hogyan kell bánnunk a halottakkal? Milyen szavakkal illehetjük őket? Kapcsolatba léphetünk-e velük? És ők vajon kapcsolatba léphetnek velünk? A különböző vallási és filozófiai irányzatok, a népi hiedelmek régen is és ma is az ilyen és ehhez hasonló kérdésekre próbáltak meg választ adni. A halál utáni étellel kapcsolatos görög elképzelések – sok más kultúrához hasonlóan – igen változatos képet mutattak, és olykor igen ellentmondásosnak bizonyultak. A görögök között akadtak olyanok, akik a túlvilági lét semmilyen formáját nem tartottak lehetségesnek, mondván, a lélek a testtel együtt elenyézik. Mások, mint például Platón, úgy vélték, a lélek halhatatlan. Megint mások úgy gondolták, hogy a szellem tovább él ugyan a halál után, de csak korábbi önmagának érzéketlen, üres burkaként egy értelmetlen, gondolatok nélküli létben. Egyesek úgy vélték, hogy a lélek a halál után az egyénre jellemző, felismerhető személyiséggel él tovább. Az *Odüsszeiában* a szellemek túlélnek ugyan a testet, de utána mélabúsan bolyonganak egy kietlen, nyomasztó túlvilágon. Más művekben olyan helynek ábrázolják az alvilágot, ahol az élet ugyanúgy folyik tovább, mint a földön. Az *Odüsszeiában* a legtöbb halott semmit sem tud arról, mi történik az élők világában, a görögök közül viszont néhányan úgy hitték, a halottak titkos tudás birtokosai, és szellemidézéssel elő lehet őket csalogatni, hogy megosszák ezt a tudást az élőkkel. Volt néhány filozófusszekta (például a püthagoreusok), akik a lélekvándorlásban hittek, mások, mint a peripatetikusok, egyszerűen beismerték, hogy nem tudják, miként vélekedjenek, és általában kétértelműen vagy semlegesen nyilatkoztak a kérdésben. Úgy tűnik, az epikureusok utasították el a legkövetkezetesebben mindenféle természetfölötti dolog létezését, beleértve ebbe a visszajáró lelkeket is, és megpróbálták kézzelfogható magyarázatot találni ezekre a jelenségekre.

A halottak tisztelete

Függetlenül attól, hogy az átlagos görög hitt-e a lélek létezésében vagy sem, azzal mindenképpen egyetértett, hogy bizonyos tiszteletadás megilleti a halottakat. A halál olyan esemény volt, amelyen nem lehetett továbblépni megfelelő szertartás nélkül, és bár a lélek természetéről nem létezett általánosan elfogadott tanítás, a temetési és gyászszertartások az ókori Görögországban nagyjából egységesek voltak (Richardson 1985, 64). Az élőknek szükségük volt arra, hogy valamilyen módon tudomásul vegyék a halál különös természetét, és hogy megvigasztalhassák egymást. A görögök ezért bizonyos gyászszertartásokat igen fontosnak tartottak. És bár a túlvilági élet kérdéséhez különféle képpen viszonyultak, igen elterjedt volt az a nézet, hogy ha a halottat nem megfelelőképpen helyezik nyugalomra, lelke kísértheti az élőket, vagy akár bosszút is állhat rajtuk. Még ha a görögök egy jó része nem is hitt a lélekben vagy a lélek halál utáni életében, szinte mindenhol jelen volt a bosszúálló szellemekről szóló néphiedelem, amelyben valószínűleg a megfelelő végtisztesség megadásának

elmulasztása miatt érzett büntudat jelenik meg. Hogy az egyes családok nehogy elmulasszák gondját viselni őseik sírjának, néhány görög város, például Athén, évente ünnepséget rendezett a holtak tiszteletére.

A görögök a halottaikat elhamvasztották vagy elhantolták. Az, hogy melyik temetési mód volt gyakoribb, időben és térben folyamatosan változott. A régészeti leletek azt mutatják, hogy a Kr. e. 1650 és 1200 közötti időszakban egész Görögország területén, de különösen Mükénében a halottak elhantolása volt a jellemző, majd ezt követően a hamvasztás lett népszerű. Ez volt a jellemző Attikában is kb. Kr. e. 900-ig, amikor a hamvasztást felváltotta a sírgödörös temetkezés. Az archaikus korban ismét a hamvasztás lett a gyakoribb, míg úgy tűnik, hogy a klasszikus korban egyik módszer sem kerekedett a másik fölébe, bár a Kr. e. 5. századi tragédiákban a halottakat általában hamvasztással temetik el (Burkert 1985, 191; Garland 2001, 34). A hellénisztikus korban a hantolás volt jellemző (Garland 2001, 34). A halottak eltemetésének módja valószínűleg nem volt annyira lényeges, mint a sír fölött lezajló temetési szertartások. Ezekből a gyászszertartásokból ábrázolnak néhányat a Kr. e. 9. századra keltezhető, a Kerameikosz temetőjébe sírmellékletként elhelyezett geometrikus vázák. Az egyik jelneven a halott egy ravatalon fekszik, körülötte hajukat tépő nők állnak; a másikon a holttestet éppen a sírhoz viszik. A Kr. e. 8. századra keltezhető *Ilias*ban (amelyben néhány korábbi hagyomány is fellelhető még) Priamosz király életét kockáztatva oson be a görögök táborába, hogy elkérje Akhilleusztól Hektór holttestét. Maga az eposz Hektór temetésével végződik. A Kr. e. 5. században Szophoklész *Aiasz*, illetve *Antigoné* című műveiben „jól látszik, hogy a halott hozzátartozói az életüket is kockára teszik, vagy akár meg is halnak, de nem hagyják temetlenül a holttestet” (Richardson 1985, 51). Az *Antigoné*-ben még a szimbolikus temetés (azaz hogy Antigoné egy kevés port szór a holttestre) is elegendő tiszteletadásnak számít a halott fivér számára.

A tipikus görög temetés több szakaszból állt, amelyekben elsősorban a család nőtagjainak jutott fontos szerep. Először a test „kiterítése” történt meg, azaz a *protheszisz*, amely során a nők megmosták a holttestet, illatszerrel megkenték, ruhákba tekerték, és felfektették a ravatalra, hogy a család a hagyományoknak megfelelően megsirathassa az elhunytat, és leróghassa kegyeletét (Kurtz–Boardman 1971, 144; Garland 2001, 23–31). A Kr. e. 6. századtól kezdve, amikor a pénzhasználat már mindenhol általánossá vált, a temetéskor egy pénzérmét helyeztek az elhunyt szájába vagy kezébe, amely a Kharónnak, az alvilági révésznek szánt fizetséget szimbolizálta. Ő vitte át a halottakat a Sztüx folyón, az élők és a holtak világának határán. Az egynapos *protheszisz* utáni éjjelen a testet az előírások szerint csöndes menetben vitték el a sírhelyhez. Ez volt az *ekphora*, azaz a test „kivitele”, amelyet siratók és fáklyások kísértek (Garland 2001, 31–34). Az elhantolás vagy a hamvasztás helyszínén a család étel-, bor- és olívaolaj-áldozatot mutatott be, valamint használati tárgyakat ajánlott fel a halottnak (például fegyvereket a férfiaknak vagy ékszereket a nőknek). Ezeket a testtel együtt temették vagy égették el, mivel úgy vélték, a halottnak szüksége lehet rájuk a túlvilágon. A temetés az elhunyt tiszteletére rendezett torral végződött. Ez volt a *perideipnon*, azaz a „[sír] körüli lakoma”, bár a tort nem a sír körül, hanem a család otthonában tartották (Burkert

Campaniai vörösalakos amphora sírnál áldozó nő és a halottat megszemélyesítő ruhátlan ifjú ábrázolásával, Kr. e. 4. század második fele (Szépművészeti Múzeum, Antik Gyűjtemény)

1985, 193). A temetési szertartáshoz általában állatáldozat is tartozott. A szertartások fenti sorrendjének gyökerei legalább a bronzkorra nyúlnak vissza, és amennyire ez az irodalmi és régészeti adatokból megállapítható, a görög történelem alatt ezek a temetkezési rítusok szinte semmit sem változtak (Vermeule 1979, 21).

Hogy a görögök hol temették el a halottaikat, szintén a kortól és a körülményektől függött. A harcban elesett katonákat a csata helyszínén hantolták vagy hamvasztották el. Az *Ilias*ban például az otthonaiktól távol lévő görög harcosok elesett társaikat a csatamezőn hamvasztják el. Azokat a görögöket, akik Kr. e. 490-ben Marathónnál estek el, szintén elhamvasztották, majd egy hatalmas sírhalmot emeltek föléjük, amely a mai napig látható. Azokat a görögöket viszont, akik otthon haltak meg, a város temetőjében temették el. Manapság sok városban a temetők a településen belül találhatóak. A bronzkortól az archaikus korig is viszonylag gyakori volt, hogy a temetéseket a településeken belül végezték el, például az athéni Agorán. Csak a klasszikus kortól kezdett elterjedni, hogy a temetőket a városfalon *kívül*, a városból kivezető utak mentén jelölik ki. Valószínűleg Kr. e. 500-ban tiltották meg hivatalosan Athénban a városfalakon belüli temetkezést (Garland 2001, 125). Bár a görögök nem ismerték a fertőzés fogalmát, mindamellett nagyon óvatosak voltak az oszlófélben lévő testekkel kapcsolatban. Úgy vélték, a holttesteket azért kell eltávolítani az élők közül, hogy ne szennyezzék be azokat.

A temetőkön belül a görög családoknak általában saját parcellájuk volt, amelyek sokszor egy kis ösvény mentén sorakoztak. A Kerameikosban sok ilyen ismerünk. A családi parcellán belül az egyes sírokat sírkövel, sztélével jelölték, amelyre az elhunyt nevét írták fel. A család anyagi helyzetétől függően a sztélé lehetett egyszerű, kicsi, négyszögletes kő vagy akár egy hatalmas, szépen kifaragott síremlék, az elhunyt és szolgálói domborműves ábrázolásával. A halottak vagy legalábbis emléküik tiszteletének egyik jele az volt, ha a családok rendszeresen gondozták az elhunytak sírjait. Ehhez hozzátartozott a sírok és a síremlékek rendben tartása, valamint az elhunyt halálának napjáról való megemlékezés, amelyen például tej- és mézáldozatot mutattak be a sírnál. Ez a „halottkultusz” – a siratási és gyászszertartások, a sírok gondozása, de leginkább az áldozat bemutatása a sírnál – arra utal, hogy görögök hiedelme szerint a halottak jelen voltak a síroknál vagy a föld alatt, és figyelték az odafent élőket. Ahogyan manapság, úgy a görögöknél is a családi sírkertnél tett rokoni látogatások összehozták az élőket és a holtakat, őseket és utódokat, és alkalmat adtak arra, hogy az élők tiszteletüket tegyék és megemlékezzenek az elhunytakról, illetve lehetőséget nyújtottak arra is, hogy az itt maradottak megosszák egymással gyászukat és vigasztalják egymást.

Az ókori görögök szilárdan hittek abban, hogy a halottaknak kijár a végtisztesség. Jól mutatja ezt az a vallási gyakorlat is, amellyel megpróbálták megbékíteni azokat is, akiket megfelelően temettek el és azokat is, akik nem kapták meg a megfelelő végtisztességet. Bár a családok rendszeresen mutattak be rokonaik sírjánál áldozatot haláluk évfordulóján, sok város közös ünnepséget is tartott azért, hogy az elhunytak békéjét és az élők nyugodt lelkiismeretét biztosítsa.

Ilyen volt az athéniaknál például a Geneszia, az elhunytak tiszteletére rendezett állami ünnep. A Geneszia mindig a Boédromión hónap ötödik napjára esett. Az ünnep neve, amely a

görög *gen-* tőből (‘fajta’ vagy ‘család’) származik, arra utal, hogy eredetileg az egyes családok ünnepe volt, amikor megemlékeztek az elhunyt ősökről. Később a legendás athéni törvényhozó, Szolón nemzeti ünnepévé tette (Parke 1977, 53). Így a Geneszia a brit Remembrance Day vagy az amerikai Memorial Day ünnepéhez hasonlíthatott, amelyen az athéni állam leróttá tiszteletét a halottai, főleg a csatákban elesett áldozatok előtt. Ez megmagyarázza, miért esett a Geneszia ünnepe őszre, a harci időszak végére, jóllehet az athéniak nemcsak háború idején, hanem békében is megülték ezt az ünnepet (Parke 1977, 53–54). Nem ismerjük a részleteket, hogyan zajlott le az ünnep, de igen valószínű, hogy része volt a halottaknak bemutatott itáláldozat. Eltekintve a halott hősök (például a Marathónnál elesettek) tiszteletére rendezett kultikus ünnepektől, úgy tűnik, a Geneszia volt az egyetlen közösségi ünnep Athénban, amelyet kizárólag a halottak tiszteletének szenteltek. Valószínűleg más államokban is voltak hasonló halotti ünnepek, bár ezekről szinte semmilyen adat nem maradt fenn (Johnston 1999, 43).

Az egynapos Geneszia kis halotti ünnepnek számított a háromnapos Anthesztériához képest. A név az *anthosz*, „virág” szóból származik. Az Anthesztéria alapvetően Dionüszosz isten tiszteletére rendezett nagy ünnepség volt, de az utolsó két nap, és azon belül is főleg a harmadik, a halottakról szólt. Míg a Geneszia alkalmával az athéniak megemlékeztek a halottaikról és lerótták nekik kegyeletüket, az Anthesztéria egyik célja az volt, hogy *megbékítse* a halottakat, és elhárítson minden olyan ártó szándékot, amely a halottaktól az élők ellen irányul. Az Anthesztéria Anthesztérión hónap tizenegyedik, tizenkettedik és tizenharmadik napjára esett, a tavasz azon időszakára, amikor minden virágba borult. Az ünnepnek három része volt: a Pithoigia, a Khoész és a Khütrai. A Pithoigia a kancsónyitás napja volt, azaz ezen a napon kóstolták meg az újbort, és áldoztak belőle Dionüszosznak (Parke 1977, 107–108).

A Khoész, avagy a boroskancsó napja volt az Anthesztéria fő napja, amelyen menet vonult végig a városban Dionüszosz tiszteletére, akinek áldozatokat mutattak be. Ezt követően este mulatság vette kezdetét, amelyre a vendégek mind a saját borukat hozták el (ellentétben a hagyományos görög szümpozsiókkal, amelyen a vendéglátó biztosította az innivalót). Az emberek úgy hitték, hogy az Anthesztéria második napján a halottak szellemei kóborolnak a város utcáin, és mindaddig ott is maradnak, amíg meghatározott szertartásokkal el nem űzik őket az ünnepség végén. Hiszen az élőket el kellett választani a halottaktól, ahogyan ez a falakon kívüli temetkezésből is kiderült. A szellemekkel való találkozás lehetősége „baljós” tette az Anthesztéria két utolsó napját. Hogy az emberek ne-hogy beszennyeződjenek a halottakkal való érintkezés során, az üzletek és a templomok bezártak, és mindenki otthon maradt. Hogy megvédjék magukat a láthatatlan szellemektől, az athéniak szurokkal kenték be az ajtókat (amibe a szellemek beleragadtak, ha megpróbáltak bemenni a házba), és galagonyalevelet rágsáltak (amelynek egyfajta védő hatást tulajdonítottak, valahogy úgy, mint a fokhagymának a vámpírok ellen).

Az Anthesztéria harmadik napján, amelyet Khütrainak, avagy az „urnák” napjának hívtak, mindegyik család bemutatta áldozatát a halottaknak: egy fazékban többféle gabonából ételt készítettek, és ezt az alvilági Hermésznek ajánlották fel a

halottak érdekében. Napnyugtakor a családfő végigment a ház minden szobáján ezt kiáltva: „Kifelé [szellemek]! Vége az Anthesztériának.” A görög Anthesztéria tehát hasonló lehetett, mint manapság a Halloween: ez volt az az éjszaka, amikor a néphit szerint szellemek bolyongtak a földön. Ha a szellemeket nem békítik meg rituális ételáldozatokkal („treat”),* előfordulhat, hogy bántják az élőket („trick”). Az Anthesztéria esetében nem teljesen világos, hogy a szellemek hogyan és miért bolyongtak a földön, illetve hogy tulajdonképpen kiknek a szellemei voltak ők, kivéve egyet. Az Anthesztéria utolsó napján Erigoné, a mondabeli hajadon szellemének mutattak be ételáldozatot. Ő volt az, aki felakasztotta magát apja, Ikariosz halála után, akit Dionüszosz mérgezett meg borral (Burkert 1985, 241; Johnston 1999, 219–224).

Az alvilági istenek és az alvilág lakói

Az olümposzi isteneket, akik általában semmiféle kapcsolatban nem állnak az alvilággal, égi isteneknek is nevezzük. Ezek az istenek a felső világgal és az élőekkel foglalkoznak. Az égi istenek nemigen merészkedtek le a Hadészba, bár azért akadt néhány kivétel. Dionüszosz például lement oda, hogy visszahozza anyját, Szemelét a halottak közül (Clark 1979, 99–108). Néha bizonyos olümposzi istenek is megkapták a Khthoniosz („föld alatti” vagy „földi”) jelzőt, mint például Hermész, akinek egyik feladata az volt, hogy a halottak lelkét kíséresse a Hadészba. Khthonikusnak tartották továbbá azokat az isteneket, akiknek szerepköréhez hozzátartozott a föld (például a földművelés révén), vagy akik a halottakhoz kapcsolódtak. Így például Démétérnek mint termékenységistennőnek is voltak khthonikus jellemzői, hiszen a földbe elültetett magok a halált és a megújulást jelképezték (temetés és újjászületés). Éppen ezért néha Khthoniának is nevezték az istennőt. Azok az istenségek, akik az alvilágban laktak, és csak ritkán merészkedtek ki onnan, szintén khthonikus isteneknek számítottak. Az égi és a khthonikus istenek kultusza a fény és a sötétség, az élők és a halottak, a föld fölötti és a föld alatti világ ellentéteit tükrözte. Az égi isteneket nappal, magas, az ég felé emelkedő oltárokon tisztelték. Mivel az alvilági istenekről úgy gondolták, hogy a föld alatt laknak, a nekik szánt áldozatot általában éjjel mutatták be, és közvetlenül a földbe juttatták, a tej-, vér- vagy mézáldozatot alacsony oltárra vagy gödörbe öntötték. Az égi isteneknek szánt állat általában fehér volt, míg az alvilágiaké fekete (Burkert 1985, 199).

Az alvilági istenekhez tartozott maga Hadész is, az alvilág ura, akinek legemlékezetesebb föld fölötti tette Perszephoné – majdani felesége – elrablása volt. Perszephonét is alvilági istenként tisztelték, bár az év egy részét anyjánál, Démétérnél és a többi olümposzinál töltötte. Noha az alvilágban a halottak lelkei fölött Hadész uralkodott, nem ő *okozta* az emberek halálát, nem vitte el a lelküket, és nem felelt meg a keresztény sátánnak sem. Hadész nem volt bukott angyal, nem volt go-

* A *treat-or-trick* kifejezés a Halloween hagyományához kapcsolódik. A házakat végigkocogtató gyerekek ezzel a kérdéssel állítják választás elé a házigazdákat: ha nem vendégelik meg őket, azaz nem adnak nekik édességet („treat”), akkor gonosz tréfát eszelnek ki a lakók ellen („trick”). (Aford.)

Háromalagos athéni márvány síremlék, Kr. e. 330-320 k.
(Szépművészeti Múzeum, Antik Gyűjtemény)

nosz, és nem csábította a halandókat a bűnbe. Ennek megfelelően Hadész azonos nevű birodalma nem felel meg a pokolnak. Az alvilág a halottak országa, az elhunytak lelkeinek lakhelye, vagy legalábbis azokéinak, akiket megfelelően temettek el. A leírások szerint Hadész és Perszephoné birodalma, a halottak testetlen lelkének lakhelye meglehetősen komor hely volt, amelyet szörnyszerű lények őriztek.

Ellentétben az olümposziakkal, Hadész kultuszának alig találjuk nyomát. Nem létezett nagy Hadész-templom, és nem volt gigantikus méretű kultuszszobra sem. Az egyetlen kultushelye Dél-Görögországban volt, ahol az Éliszkiek templomot építettek neki, valamint az Élisz melletti Minthé-hegyen volt egy *temenosza*, azaz egy elkerített szent területe (Pauszaniasz VI. 25. 2; Sztrabón VIII. 3. 14–15). Hadész csak elvétve jelenik meg főbb szereplőként a mítoszokban. A görög művészetben is sokkal ritkábban ábrázolták, mint olümposzi testvéreit (Garland 2001, 53). Sokkal inkább félték tőle, mint tisztelték, hiszen a görögök nem tudták biztosan, mit jelent a halál, mikor jön értük, és hogy ez végleges állapot-e. Más szavakkal: félték attól, amit Hadész képviselt. Éppen ezért a görögök ódzkodtak attól, hogy kiejtsék Hadész nevét, és gyakran használtak szépítő jelzőket vele kapcsolatban, mint Plutón, avagy a „Gazdag”. Ez a jelző talán arra utal, hogy a föld élelemmel látta el

az embereket, akik sokkal szívesebben gondoltak Hadészra a föld termőerejének szellemeként, mint a rettegett halál isteneként. Hadésznek az alvilág uraként az volt a fő feladata, hogy mind az élőket, mind a holtakat a saját helyükön tartsa, azaz élők ne lépjenek be a Hadészba, és halottak ne menjenek ki onnan. Amikor nagy ritkán előfordult, hogy élő ember került az alvilágba, Perszephoné is segített férjének a feladatban. Például amikor Alkésztisz önként vállalta a halált férje, Admétosz helyett, Perszephoné visszaküldte az asszonyt az élők közé, mivel úgy vélte, neki nem kellett volna még meghalnia, ezért nem léphet be a Hadészba (Apollodórosz, *Mitológia* I. 9. 15). Néhány mítoszban viszont éppen Perszephoné az, aki lehetővé teszi az átmeneti kapcsolatteremtést a halottak és az élők között, így például az *Odüsszeiában*, ahol az előkelők feleségeit és lányait előreküldi, hogy igyanak a vérrel teli áldozati gödörből, és beszéljenek Odüsszeusszal (XI. 225–229).

Ha nem Hadész volt a halál okozója, akkor ki? A görögöknél nem volt halálhozó, egyetlen főbb mitológiai alak sem feleltethető meg a zsidó-keresztény „halál angyalának”. A halál alakja nem volt főszereplő az alvilági mitológiában. Thanatoszt, a megszemélyesített halált ritkán említik a görög irodalomban, és ha szóba kerül, akkor általában ikertestvérével, Hüpnosszal, az Álommal együtt említik. Az egyik leghíresebb említésük az *Ilias*ban található, amikor Zeus megparancsolja nekik, hogy vigyék haza harcban elesett fiának, Szarpédónnak a testét Lükiába (XVI. 667–683). Thanatosz nem félelmetes, sokkal inkább gyors és szelíd. Megjelenik Euripidész *Alkésztisz* című tragédiájában is, hogy elvigye a királynőt, de a történet eme változatában Héraklész legyőzi Thanatoszt birkózásban, és visszaviszi Alkésztiszt az élők közé. Eltérően más kultúrák mitológiájától, a görög mítoszokban és vallásban a Halálnak ritkán van aktív szerepe, és nem öli meg az embereket vagy viszi el a lelküket. A lelket, a *pszükhét* a görögök kis szárnyas lény formájában képzeltek el, amely magától hagyja el a testet a halál pillanatában, és indul el a Hadészba. Bár Thanatosz és Hüpnosz is elkísérhetik az alvilágba, sokkal gyakrabban teszi ezt Hermész mint *pszükhopomposz*, azaz „a lelkek kísérője”.

További alvilági istenek is segítették Hadészt, hogy megőrizze a rendet birodalmában. Ezek között volt Hekaté, egy alvilági istennő, aki bár kezdetben jóságos volt (Hésziodosz, *Istenek születése* 409–452), később egyre inkább a visszajáró lelkekkel hozták összefüggésbe, például azoknak az embereknek a lelkével, akik a természetes halál helyett erőszakos halállal haltak meg. Úgy hitték, Hekaté ezeket a lelkeket felügyeli, ő tartja fogva őket vagy engedő szabadon a körülményeknek megfelelően (Johnston 1999, 204–205). Hatalma miatt Hekaté a mágusok és a varázslónők védőistene lett, Médeia is hozzá könyörgött, hogy legyen segítségére a varázslásban. Hekaté késő éjjel jelent meg, ijesztő jelenség volt, szörny-kutyák kísérték. Kezében fáklját vitt, hogy lássa az utat. Alakja a keresztződésekhöz, határvidékekhez kötődött, amelyek különösen alkalmasak voltak a varázslásra. Gyakran hagytak szobrokat vagy más ajándékokat neki ezeken a helyeken. Talán Hekaténál is félelmetesebbek voltak azonban az Erinnuszok. Uranosz kasztrálásakor születtek a földre hullott vércseppekből. Azt tartották róluk, hogy a föld alatt laknak (pl. *Ilias* XIX. 259–260). A női lelkű Erinnuszok azokat büntették, akik vérrokonukat bántották. Legtöbbször anyagyilkosokon álltak bosszút, vagy olyanokon, akik más büntettet követtek el szüleik ellen. Leg-

ismertebb jelenetük a görög irodalomban talán Aiszkhülosz *Eumeniszek* című darabjában olvasható, amelyben Oresztész anyja, Klütaimnésztra meggyilkolásáért szó szerint az örületbe kergetik. Legalább az egyik Erinnusz ugyanígy bánt Alkmaiónnal, aki szintén saját anyját, Eriphülét ölte meg (Apollodórosz, *Mitológia* III. 7. 5).

A görögök által alkotott kép Hadész birodalmáról és az itt lakó többi segítőről időben és térben folyamatosan változott. Bár mi a görögök által elképzelt halottak országát általában „alvilágnak” hívjuk, nem mindegyik irodalmi leírás helyezi Hadészt szó szerint a föld alá. A legkorábbi említésében, az *Odüsszeiában* Hadész nem a föld alatt helyezkedik el, hanem az óceánon túl. Odüsszeusz itt ér partot hajójával, majd elindul az ország belseje felé, hogy áldozatot mutasson be, és hogy kapcsolatba lépjen a halottakkal (XI. 13–22). A Kr. e. 6. századra azonban már általánossá vált az az elképzelés, hogy Hadész birodalma a föld alatt található. A Kr. e. 5. századra pedig már kialakult e birodalom minden ismerős eleme. Mivel Hadész fő feladata az volt, hogy elválassza az élőket a holtaktól, országának földrajza is ennek megfelelően formálódott. Hadész föld alatti birodalmának bejáratát a halandók nem ismerhették, bár Görögországban és Dél-Olaszországban több barlangról gondolták, hogy az alvilág bejárata. Ilyen volt a Dél-Peloponnészoszon a Tainaron-fok, vagy a Nápoly melletti Avernus-tó. Hadészban és körülötte összesen öt folyó folyt. A Sztüx („Utálatos”) volt a legfőbb folyó, leginkább ezt tartották Hadész fő határának, amely elválasztja az élőket a holtaktól. A többi négy neve Akherón („Bánat”), Kókiüosz („Siránkozás”), Phlegethón („Lángoló”), avagy a lángok folyója és Léthé („Feledés”). Amikor a Hadészba érkező halottak ittak a Léthéből, elfelejtették korábbi életüket, és nem voltak többé szomorúak.

Hogy az élők és a holtak tisztán és világosan elkülönüljenek egymástól, a lelkeknek át kellett kelniük a Sztüx folyón, miután Hermész az alvilág határához kísérte őket. A lélek szimbolikus átkelése a vízen a tudatos létből a tudattalanba, az életből a halálba vagy legalábbis egy ismeretlen állapotba való eljutást tükröz. A lelkek nem tudtak egyedül átkelni a vízen, Kharónt, a révészt kellett segítségül hívniük, aki csónakján vitte át őket a Sztüxön. Kharónt olykor ijesztő, szörnyűséges lénynek gondolták (talán etruszk megfelelője, a félelmetes Charun miatt; Garland 2001, 56), de sok Kr. e. 5. századi görög mű csak egy öreg, a munkájával kissé elégedetlen emberként ábrázolja (pl. Euripidész, *Alkésztisz* 252–259; Arisztophanész, *Békák* 138–140, 180–269). Az átkelés nem volt ingyenes, a halottnak egy oboloszt kellett adnia Kharónnak. Azok a lelkek, akik ezt nem tudták kifizetni, nem léphettek be Hadészba, és így az alvilág tornácán maradtak. Ezért volt szokás a görögöknél a halott szájába vagy kezébe egy pénzérmét tenni a temetéskor, ahogy ezt fent említettük. Amint a lelkek átkeltek a Sztüxön, és megszabadultak Kharón nem túl kellemes társaságától, Kerberoszal, egy szörnyszerű kutyával kellett szembenéznük, aki Hadész birodalmának bejáratát őrizte. Hésziodosz ötvenfejűnek írja le Kerberoszt (*Istenek születése* 312), de a későbbi hagyományban ez a szám háromban rögzült. Kerberosz feladata az volt, hogy segítsen Hadésznek és Perszephonének megakadályozni, hogy avatatlan lelkek lépjenek be az alvilágba, vagy hagyják el azt. Mégis olykor meglepően hatástalannak bizonyult ilyen téren, hiszen nemegyszer sikerült élő embernek bejutnia az alvilágba.

A görög irodalomban már Homérosz óta jelen volt a halál utáni büntetés vagy elismerés gondolata. A jutalom vagy a bűnhődés attól függött, hogy az illető megsértette-e valaha az égieteket, vagy istenfélő életet élt-e, azaz az életben való viselkedés határozta meg a halál utáni sorsot. Így amikor a lélek bejutott Hadészba, a rá kirótt ítélettel is szembe kellett néznie. Hadész legrégebbi bírója Minósz volt (*Odüsszeia* XI. 568). Később csatlakozott hozzá Rhadamanthüsz, Homérosz szerint Élűszion uralkodója (*Odüsszeia* IV. 561), majd a Kr. e. 4. században Platón Aiakosszal teszi teljessé a hármass bírói testületet (*Szókratész védőbeszéde* 41a; *Gorgiasz* 523e–524a). Mindannyian arról voltak híresek, hogy életükben törvényt adtak a népnek. Bíróként az volt a feladatuk, hogy kijelöljék a lélek megfelelő helyét Hadészban, azaz eldöntötték, melyik lelket kell megjutalmazni, és melyiket megbüntetni. A megjutalmazottak Élűszionba kerültek, amelyet a legkorábbi görög irodalom (Homérosz és Hésziodosz) Hadésztól különálló részként ábrázol. Ez azok számára volt fenntartva, akik rokoni viszonyban álltak az istenekkel, illetve azoknak a hősöknek, akik a csatamezőn, dicső harcban estek el, például a trójai háború során. A Kr. e. 5. században Élűsziont már Hadész egy részeként írják le: ez az a hely, ahol az igazak lelkeinek jutalomképpen élvezetes túlvilági élet jár.

Azok a lelkek viszont, akik megsértették az isteneket, nem élvezhették a kellemes túlvilági létet. Homérosz Hadészában, ahol mindenféle halott együtt lakik, az ilyen bűnösöknek nincs ugyan külön hely kijelölve, büntetésüket mégsem kerülhetik el (*Odüsszeia* XI. 572–600). Hadészban a bűnösök a Tartaroszba kerültek, amelyet Hésziodosz úgy ír le, hogy „a földtől oly távol [van], amilyen távol van az ég fenn” (*Istenek születése* 720–725, ford. Trencsényi-Waldapfel Imre). Nem túl bőbeszédű ez a leírás, de annyi bizonyos, hogy ezen a helyen tartották fogva azokat a titánokat, akik Zeusz ellen harcoltak. A Kr. e. 5. századra Tartarosz Hadész azon részévé vált, ahol a bűnösök bűnhődtek. A legtöbben közülük olyan halandók voltak, akik eleinte az istenek kegyét élvezték, de akik utána vetélkedni merészelték a halhatatlanokkal. Az egyik legnagyobb büntett, amit halandó elkövethetett, a *hübrisz* az istenekkel szemben. Tantaloszt szerették az istenek, talán mert Zeusz fia volt, és gyakran lakomázott együtt a halhatatlanokkal, mielőtt kiesett a kegyeikből. Többféle változat maradt fenn büntetéséről, amely miatt a Tartaroszba került. Az egyik szerint Tantalosz visszaélt az istenek vendégszeretetével, és lopott a nektárból és az ambrozíából. Egy másik szerint Zeusz és a többi isten titkokat mesélt el neki, amelyeket ő azonnal továbbadott a többi halandónak. Tantalosz bűnének legismertebb változata szerint azonban a *hübrisz* bűnébe esett, amikor különösen kegyetlen módon tette próbára az istenek mindentudását: meghívta őket egy lakomára, ahol saját fiát, Pelopszt ölte meg és tálalta fel. Az isteneket nem lehetett becsapni, nem nyúltak a szörnyű ételhez, kivéve Démétért, aki lánya elvesztése miatti szomorúságában nem figyelt, és véletlenül evett egy falatot Pelopsz vállából. Zeusz feltámasztotta Pelopszt, és válla hiányzó részét elefántcsontból pótolta. Tantaloszt pedig megbüntette: örökkön örökké folytonos éhségre és szomjúságra ítélte, amely híven tükrözi büntetését. Hadészban Tantalosz egy kis tóban áll, de ha lehajol inni, a víz visszahúzódik. Feje fölött gyümölcsöktől roskadozó fák ágai csüngenek, de ha feléjük nyúl, elhúzódnak előle – ahogyan azt már az *Odüsszeiában* is olvashatjuk (XI. 582–592).

Egy másik híres, örök büntetést elszenvedő Hadész-lakó Ixióon volt, egy halandó király, aki megpróbálta Hérát elcsábítani. Zeusz úgy büntette meg, hogy egy örökké forgó tüzes kerékhez láncolta, amely talán az izzó és megzabolázhatatlan vágyát jelképezi. Sziszüphosz is halandó király volt, galádságát mindenki ismerte. Büntetésének legelterjedtebb változata szerint elárulta Zeuszt, amikor megszéllőztette az isten egyik szerelmi afférját. Zeusz azzal büntette meg, hogy egy nagy sziklát kell felgörgetnie egy hegyre. Amint azonban Sziszüphosz közeledik a hegytetőhöz, a szikla mindig visszagurul. Ilyenkor vissza kell mennie a köért, és előlről kell kezdenie a munkát. Hadészban a nők ugyanúgy bűnhődtek tetteikért, mint a férfiak. A Danaidák, Danaosz király leányai, a férjüket ölték meg az esküvőjük éjjelén. A túlvilágon azt az ítéletet kapták, hogy az örökkévalóságig vizet kell húzniuk, mivel korsóik lyukasak, így nem marad meg bennük semmi. Bár minden itt bemutatott példa mitológiai alak, a történeteknek legalább egy része azt a görög meggyőződést tükrözi, hogy mindenki felelős az életben tanúsított viselkedéséért, és hogy az erkölcsstelen tettek elnyerik büntetésüket – ha nem az életben, akkor majd a túlvilágon.

Kapcsolat a holtakkal: *katabaszisz* és szellemidézés

Bár a görögöknél a Halál alakja sem a kultuszban, sem a mitológiában nem volt jelentős, a görög irodalomban gyakran találkozunk olyan halandókkal, akik lemerészkedtek Hadészba, hogy személyesen nézzenek farkasszemet a halállal. Azok a hősök (így Héraklész, Thészeusz, Orpheusz vagy Odüsszeusz), akik eljutottak az alvilágba, és onnan vissza is tértek, egyfajta újjászületésen mentek keresztül: tulajdonképpen meghaltak, majd visszatértek a halálból. Ezt a túlvilági utazást nevezték görögül *katabaszisznak*, azaz egy élő ember „leereszkedésének” a holtak birodalmába. A *katabaszisz* általában együtt járt azzal, hogy a hősnak szembe kellett néznie saját halandóságával, le kellett győznie a halálfélelmét, és egyúttal felismerte azt is, hogy a halandó leginkább úgy válhat halhatatlanná, ha bátor és emlékezőtettei révén kiérdemli azt, hogy hősként tiszteljék. A Hadész-beli bűnösökhöz hasonlóan ezeknek a történeteknek a szereplői is mind mitológiai alakok. Tetteik példaként szolgáltak az embereknek: megmutatták, hogyan kell viselkedni ahhoz, hogy az életünknek és elkerülhetetlen halálunknak értelmet adjunk. A *katabaszisz*-történetek ilyen módon való értelmezése nem mond feltétlenül ellent annak, hogy a görögök hittek a halál utáni életben, illetve a túlvilágon váró jutalomban vagy büntetésben. Néhány esetben a mítoszok hősei azért mentek a Hadészba, hogy beszéljenek a halottakkal, akik olyan dolgokról is tudtak, amelyek az élők számára rejtve maradtak. A szellemidézés éppen erre a hiedelemre épült, hogy a halottak titkos tudás birtokosai, hiszen a halottakkal való kapcsolatteremtés célja gyakran a jövőbe való betekintés volt. Bár a szellemidézés, a *katabaszisz*hoz hasonlóan, elsősorban mítoszokban és a legendákban jelenik meg, sok minden utal arra, hogy a görögök is gyakorolták, még ha ezt nem is helyezte mindenki (Ogden 2001, főleg xviii–xx és 263–268).

Bár a hős Héraklész Euripidész *Alkésztiszében* Thanatosszal birkózik, a halállal való legkomolyabb szembenézése a tizenkettedik munkája során történt, amikor is alá kellett szállnia

Hadészt és Perszeponét ábrázoló terrakottalap Lokroiból, 470–460 k.
(Museo Nazionale Archeologico, Reggio di Calabria)

az alvilágba, és fel kellett hoznia onnan Kerberoszt. Igen fontos mozzanat, hogy mielőtt Héraklész nekilátott volna ennek a feladatnak, elment Eleusziszbba, hogy beavassák őt Déméter misztériumaiba, azaz egyfajta biztosítékot akart a halál utáni újjászületésre (Clark 1979, 79–94). Ezután elment a Hadész bejáratához Tainaronba, és nekilátott feladatának. Elkérte az istentől Kerberoszt, aki megengedte neki, hogy addig vigye magával a kutyát, amíg fegyver nélkül féken tudja tartani. Héraklész pusztá kézzel ragadta meg az állatot, felvitte a földre, megmutatta Eurüsztheusznak (aki megbízta őt a feladattal), majd visszavitte Kerberoszt Hadészba (Apollodórosz, *Mitológia* II. 5. 12). Héraklész tehát képletesen meghalt és újjászületett, nem is egyszer, hanem kétszer – ez a túlkapás egyébként jellemző a legszélsőségesebb görög hősre.

Thészeusz, ellentétben dór megfelelőjével, Héraklészsal, egy sokkal prózaibb ok miatt ment el Hadészba: barátjának, Peirithoosznak akart segíteni Perszeponé elrablásában. A görög hagyomány ezt a kalandot egyöntetűen „istentelen, felháborító tettnek” tartja (Clark 1979, 125). És bár az utazás ta-

gadhatatlanul *katabaszisz*, a Hadészba való leereszkedés ezúttal nem tölti be a hagyományos szerepét, azaz nem arra szolgál, hogy a hős szembenézzen saját halandóságával, és bölcsebben, érettebb emberként térjen vissza. Amikor Thészeusz és Peirithoosz Tainaronnál beléptek az alvilágba, Hadész palotája felé vették útjukat, ahol az isten ebédre hívta meg őket. Hadész nem volt bolond: a két barát leült a kőszékre, és többet nem tudtak felállni. Thészeusz csak Héraklész révén tudott megmenekülni, aki ugyan Kerberoszért jött, de kiszabadította őt a székéből. Peirithooszt azonban nem tudta megmenteni (Apollodórosz, *Mitológia* III. 16. 24). Thészeusz tette ellenére kapott egy második esélyt az életre – és egy esélyt, hogy kiköszörülje a hírnevén esett csorbát.

Orpheusz, a híres dalnok, azért ment Hadészba, hogy megpróbálja visszaszerezni feleségét, Eurüdikét, akit kígyó mart halálra esküvőjük napján. Amikor leért az alvilágba, zenéjével úgy elbűvölte Kerberoszt, hogy az beengedte. A zene meglágyította Hadész és Perszeponé szívét is, akik megengedték, hogy Orpheusz visszavezesse Eurüdikét az élők világába, de csak azzal a feltétellel, hogy nem néz hátra feleségére addig, amíg fel nem érnek a földre. Orpheusz azonban hátrafordult, hogy megnézze, jól van-e Eurüdiké, akinek emiatt vissza kellett térnie Hadészba. Mivel azonban Orpheusz szembenézett a halállal, de visszatért és mesélt róla, sokan úgy vélték, titkos tudásra tett szert a halálról és a túlvilági létről. Emiatt számtalan kozmológiai

és a halál természetéről szóló költeményt tulajdonítottak neki (persze nem a valóságnak megfelelően). Ezt nevezik orphikus irodalomnak. Orpheusz legendás alvilági útján alapszik az orphizmus is, amely az archaikus korban alakult ki, és azon kevés görög vallások egyike, amelynek tanait írásban rögzítették.

Azonban a mai napig a leghíresebb alvilági utazás kétségtelenül Odüsszeusz nevéhez fűződik. Amikor Kirké elmondja neki, hogy el kell mennie Hadész és Perszeponé országába, félelme szinte tapintható, ahogy társai is (*Odüsszeia* X. 490–502, 566–570). Odüsszeusznak azért kell Hadészba mennie, hogy beszéljen a jós Teiresziasz árnyával. Ő mondja majd el neki, hogyan hajózzon haza Ithakába (és ő jövendőli meg Odüsszeusz távoli halálát is). Ez az epizód az *Odüsszeia* teljes XI. énekét felöleli. A szó szoros értelmében nem tekinthető *katabaszisznak*, hiszen Odüsszeusz utazása Hadészba nem igazi „leereszkedés”, de egyébként minden más tekintetben megfelel a mítoszok hagyományos értelemben vett *katabasziszá*nak (Clark 1979, 74–78). Az *Odüsszeia* XI. éne-

két Neküiának is nevezik. A név egy szertartást takar, amelynek során szellemeket idéznek meg, illetve kikérdezik őket. Odüsszeusz tehát tulajdonképpen a legelső ismert szellemidézést hajtja végre, amikor egy gödörbe tejet, mézet, bort, vizet és árpát önt, majd elvágja a torkát egy kosnak és egy juhnek, és felajánlja vérüket a halottaknak, hogy azok válaszoljanak kérdéseire. A szertartást „nagy méltósággal és átéléssel végzi, úgy tűnik, egyáltalán nem kell miatta szégyenkeznie” (Luck 1985, 167).

Nem ez volt a helyzet a történelmi időkben, amikor a halottidézés nemegyszer rosszállást váltott ki vagy azért, mert csalásnak tartották, vagy mert úgy vélték, árthat a halottaknak, akik inkább nyugalomban szeretnének pihenni (Luck 1985, 167). Az élők a halottakat viszonylag triviális okokból is megidézhatték, amint azt Periandrosznak, Korinthosz zsarnokának esete is mutatja. Periandrosz követeket küldött Theszprótiába, az Akherón folyó melletti halotti jóshelyhez, hogy megidézze felesége, Melissa szellemét, csupán hogy megkérdezze, hol van az a pénz, amit nem talál. Melissa megjelent, és azt mondta, nem válaszol, mivel mezítelen és fázik, ugyanis a ruháit nem égették el vele együtt. Periandrosz ezt követően elrendelte, hogy Korinthosz minden asszonya vetkőzzön le, és égesse el ruháit egy gödörben. Melissa szelleme szemmel láthatólag megbékélt, hiszen amikor másodsorra is megidéztek, elmondta a küldöttnek, hova rejtette a pénzt (Hérodotosz V. 92). Hérodotosz persze ezzel a két dologgal Periandrosz zsarnoki mivoltát érzékelteti: jellemző a banális ok, amiért megidézi Melissa szellemét, valamint az a mód, ahogyan helyrehozza a felesége temetésekor elkövetett hibát.

A jósdá az Akherón folyónál Theszprótiában csak egyike volt az ókorban ismert négy fő halotti jóshelynek. A másik három az itáliai Campaniában található Avernus volt, Hérakleia Pontiké a Fekete-tenger déli partján és Tainaron (Taenarum) Dél-Görögországban. Ezeknek a jóshelyeknek a léte, valamint a többi kisebb, halottidézést végző hely arra utal, hogy az ókorban, ha nem is gyakran, de rendszeresen idéztek szellemeket (Ogden 2001, 265–266). Ezek a helyeken szakavatott emberek dolgoztak, halottidézők és mágusok, akik „elő tudták csalogatni” a halottakat. Olykor persze egyszerű csalók voltak, akik hasbeszélő képességüket használták ki. Ezeket a szakembereket bárki felkereshette, aki a halottakkal akart kapcsolatba lépni, és ezt anyagilag megengedhette magának (Ogden 2001, 95–115).

Ahogy Ogden rámutat, „az ókori, halottidézéssel kapcsolatos általános erkölcsi vélekedést igen nehéz megállapítani”. Lehet jónak vagy rossznak tekinteni, mint ahogy azt a személyt is, aki a szellemidézést végezte. Azok, akik a halottakkal a szellemidézés útján léptek kapcsolatba, „mérészek voltak, elkeseredettek vagy abnormálisak, ezért fordultak ehhez a módszerhez”, hiszen a halottakkal való mindenféle érintkezés veszélyes és nemkívánatos volt (Ogden 2001, 263–264). Míg a *katabaszisz*-történetek a szellemi újjászületés reményét és a megbecsülésen keresztül elnyerhető halhatatlanságot hordozták magukban, a szellemidézés semmiféle dicsőséget nem hozott azoknak, akik a halottakkal szembenéztek. Egészen más dolog volt elmenni a halottak országába – szó szerint vagy átvitt értelemben – és szembesülni a halandósággal, és más dolog volt rávenni a halottakat, hogy feljőjenek az élőkhez.

Kapcsolatteremtés a halottak részéről: a kísértetek

Míg a *katabaszisz* esetében az élők keresik fel a halottakat, a szellemidézés pedig arra igyekszik rávenni őket, hogy megjelenjenek az élőknek, a kísértés esetében a halottak önszántukból látogatják meg az élőket, nem pedig azért, mert az élők a mágia segítségével megidézik őket. A halottak visszatérhetnek jó szándéktól vezérelve, például hogy figyelmeztessék az élőket bizonyos veszélyekre, hogy megmondják a jövőt, vagy hogy megvigasztalják az élőket. A görög irodalomban és a néphiedelemben viszont a legtöbb halott, aki visszatér, nem ennyire önzetlen okokból teszi ezt. A görögök és a rómaiak három fő típusát különböztették meg azoknak a holtaknak, akiknek visszajáró lelkei az élőket kísértették: az *aóroi*, akik kiszabott idejük előtt haltak meg, és akiknek a lelke addig nem nyughatott, amíg le nem telt természetes idejük; a *biaiothanatoi*, akik erőszakos halállal haltak meg; és az *ataphoi*, akiket nem temettek el. Ezek a kategóriák nem zárták ki egymást, előfordulhatott például, hogy valakit megöltek és temetetlen maradt. A *biaiothanatoit* és az *ataphoit* különösen veszélyesnek és rosszindulátúnak tartották (Rohde 1925, 594–595), ezekről a bosszúszomjas halottokról sok mese keringett a görögök között.

Plutarkhosz megemlékezik egy történetről, melyet „sok ember mesélt”: hogyan kísértette a spártai Pauszaniaszt egy Kleoniké nevű, nemesi családból származó lány szelleme. Pauszaniasz epekedett a lány után, akinek a szülei nem akarták a férfit megbántani, ezért odaadták neki a lányukat. Ő elhívta Kleonikét a hálószobájába. Am ahogy a lány az ágyhoz közeledett, megbotlott a sötétben. Pauszaniasz felriadva a zajra azt hitte, gyilkos jár a szobájában, és leszúrta a lányt. Kleoniké szelleme ettől kezdve újra és újra megjelent neki álmában, és gyilkossággal vádolta őt. Mivel úgy tűnt, a rémálomnak soha nem lesz vége, a teljesen elcsigázott Pauszaniasz elment Hérakleia Pontikéba, a halotti jóshelyre. Ott megidézte Kleoniké szellemét, és könyörgött neki, hogy ne haragudjon rá. A lány rejtélyesen azt válaszolta, hogy amint visszatér Spártába, szenvedési véget érnek. A válasz természetesen Pauszaniasz közelgő halálára utalt (*Kimón* 6,4–6). Pauszaniaszt nem sokkal ezután a spártaiak halálra éhezették, mivel állítólag felkelést szított a helóták között. Így ő is visszajáró lélekke vált, és megátkozta a spártaiakat, akik, hogy kiengeszteljék, két bronzszobrot ajánlottak fel neki (Fontenrose 1978, 129–130; Faraone 1991, 184–7).

Az ókorban az archaikus görög irodalomtól kezdve egészen a római időkig a fő indok azonban, amiért egy testetlen szellem az élőket kísértette, a temetés elmulasztása volt. Egy temetetlen holttest nem tartozott az élők közé, de nem tudott Hadészba sem bejutni, és így a két világ között bolyongott. A holttest megfelelő eltemetése általában megoldotta a problémát. Ezt mutatja Patroklosz esete is, akinek szelleme megjelenik Akhilleusznek álmában, és elmondja, hogy amint Akhilleusz temetést rendez neki, nem fog többé visszatérni a holtak közül: „Hisz soha onnan (ti. Hadészből) / nem jövök el hozzád, ha a máglya tüzét megadod már” (*Iliász* XXIII. 75–76, ford. Devecseri Gábor). Az *Odüsszeiában* Odüsszeusz hajóstársa, Elpénór úgy halt meg, hogy senki nem vette észre: részegen leesett Kírké házának tetejéről. Hadész bejáratánál találkoznak Odüsszeusszal, és elpanaszolja neki, hogy addig nem tud be-

jutni az alvilágba, míg teste temetetlenül hever (XI. 52). Amikor Odüsszeusz visszatér Kirké szigetére, az első dolga az, hogy megadja Elpénórnak a végtisztességet.

De nem mindig volt elegendő, ha egyszerűen csak eltemették a halottakat. A temetési szertartást olyan módon kellett elvégezni, ahogyan azt az elhunyt megkívánta, különben lelke nem nyughatott. Miután Akhilleuszt Parisz nyíla halálra sebezte, elhamvasztották, és a hamvait Patroklosszal közös urnába tették. Akhilleusz lelke mégsem nyughatott, és amikor a győztes görögök felvonták vitorláikat, hogy hazatérjenek Trójából, szelleme megjelent nekik, és nem engedte el őket, mivel úgy akartak távozni, hogy semmilyen áldozatot nem mutattak be sírjánál. Szelleme ezután Priamosz király lányát, Polüxenét kívánta áldozatul. Amikor a görögök átvágták a lány torkát a sírja fölött, és vérét rácsorgatták, szelleme megbékélt (Euripidész, *Trójai nők* 622–633; *Hekabé* 35–582; lásd még Hughes 1991, 60–65).

Egy athéni kísértetházzal szóló történet a római korban is közszájon keringett. Ezt meséli el Sura nevű barátjának az ifjabb Plinius egyik, Kr. u. 102-ben írt levelében (*Levelek* VII. 27. 5–6). Talán ez a leghíresebb ókori kísértettörténet. Az indítása igen hatásos, és ha nem Athénban játszódna, akkor bármelyik korban és bármelyik városban elképzelhető lenne:

Volt Athénban egy nagy és tágas, de hirhedt, rontást árasztó ház. Az éjszaka csendjében vascsőrpölés, vagy ha jobban odafigyelt az ember, láncsörgés hallatszott belőle, előbb távolról, aztán mind közelebről. Végül feltűnt a szellem, egy holtsápadt, csonttá aszott vénség, lengő szakállal, égnek meredő hajjal; lábán béklyót, kezén bilincseket viselt, azokat rázta. Szörnyű és baljós éjszakák voltak ezek, a lakók félelmükben le nem hunyták a szemüket virradatig. A virrasztásnak betegség, a mind jobban elhatalmasodó rettegésnek halál járt a nyomában. Mert hiába tűnt el a rémalak, rémes emléke fényes nappal is fel-felöltött lelki semeik előtt: a félelem tovább tartott, mint a félelmet kiváltó ok. Így aztán a ház nemsokára elhagyottan, lakatlanságra kárhoztatva állt, maradt a rém korlátlan birodalma. Mégis hirdették, hátha jelentkezik rá vevő vagy bérlő, aki ezekről a borzalmakról mit sem tud. (Ford. Szepegy Tibor.)

Végül egy Athénodórosz nevű filozófus bírli ki a házat, és néz szembe bátran a szellemmel. A kísértet odahívja magához, a filozófus követi őt az udvarra, ahol a szellem eltűnik. Amikor a városlakók Athénodórosz utasítására felássák az udvart, egy láncokkal körbetekert csontvázat találnak. Miután a csontokat a megfelelő módon eltemetik, a kísértés egy csapásra megszűnik. Ennek a történetnek sok vonása a városi legendákra emlékeztet: valós helyen játszódik, Athénban; a közelmúltban esett meg; a történetet egy művelt személy, Plinius meséli el, aki csak annyit mond, hogy el szeretne mesélni egy történetet, amit hallott, de nem nevezi meg a forrását (*Levelek* VII. 27,4). A történetnek ebben a változatában valakit megöltek a házban, majd titokban, a megfelelő szertartások nélkül temették el. Az elhunyt szelleme addig kísérti a helyet, amíg földi maradványait meg nem találják, és el nem temetik az előírásoknak megfelelően (Felton 1999, 65–73).

Néhány szellem azonban, akik szintén nem kapták meg az őket megillető végtisztességet, ahelyett hogy a nekik kijáró te-

metést követelnék, haragjukban inkább bosszút állnak az élő-kön. Pauszanasz egy Temesza nevű városban lévő szellemről mesél, aki elmulasztott temetése felett érzett dühében embereket gyilkolt mindaddig, míg ki nem engesztelték. Odüsszeusz egy vihar miatt Dél-Itáliában volt kénytelen partra szállni Temeszanál, ahol az egyik matróza részegen megbecstelenített egy helyi lányt. A temeszaiak bosszút álltak, és halálra kövezték a férfit. Odüsszeusz vagy nem vette észre, vagy nem érdekelte az eset (Elpénór története azt sugallja, hogy Odüsszeusz részéről némi közöny érzékelhető a csapatához tartozó emberek sorsát illetően), és elhajózott anélkül, hogy eltemette volna a halottat, akinek a szelleme ezután sorra gyilkolta Temesza lakosait. Ők a delphoi jósdától kértek tanácsot, ahol azt a választ kapták, hogy a szellemet azzal lehet kiengesztelni, ha szentélyt építenek neki, és évente egy szüzet áldoznak fel a tiszteletére. Ezek az áldozatok egészen addig tartottak, amíg a híres ökölvívó, Euthümosz a városba nem érkezett. Euthümosz szerelmes lett az éppen áldozatnak kiszemelt lányba, aki megígérte, hogy hozzá megy feleségül, ha megmenti őt. Így Euthümosz megvárta a szellemet, és közelharcban legyőzte őt. A szellem eltűnt, Euthümosz pedig feleségül vette a lányt (Pauszanasz VI. 6. 7–11, illetve Sztrabón C255). Ennek a szellemnek egyértelműen testi tulajdonságai vannak. A történet alapján úgy tűnik, hogy itt egy feltámadt holttestről vagy kísértetről lehet szó, hiszen arra is képes, hogy fizikailag bántalmazza az élőket, nem pedig csak egyszerűen kísérti őket, mint a többi szellem.

Ezekben a mítoszokban és legendákban mindig megjelennek a mítikus hősök. A temeszai kísértettörténetnek is sok párhuzama van, ilyen például Perszeusz és Androméda története. De sok más görög városban is keringtek helyi legendák kísértettjárta helyekről, amelyekben a visszatérő lelkekben való hit érhető tetten. Gyilkosságok helyszínei gyakran számítottak kísértettjárta helyeknek. Pauszanasz beszámol arról, hogy a marathóni síkságon éjjelenként harci zaj hallatszik, mintha a csata még mindig folyna (I. 32. 4). Egy Taraxipposz, avagy „lőzavaró” néven ismert szellem az olümpiai löverseny pályán kísértett, méghozzá úgy, hogy a lovakat zavarta meg egy bizonyos kanyarban. Egy másik Taraxipposz a korinthoszi löverseny pályán tette ugyanezt. Ez utóbbiról azt tartották, hogy Sziszüphosz fiának, Glaukosznak a szelleme, akit saját lovai faltak fel, miután elvesztettek egy kocsiversenyt és megbokrosodtak (Pauszanasz VI. 20. 19). Abban, hogy kinek a szelleme kísértette a lovakat Olümpiában, az ókori szerzők között nem volt egyetértés. Egy másik kísértettjárta helyet Plutarkhosz ír le. Azt meséli, hogy szülővárosában, a bioítiai Khairóneában egy Damón nevű bűnözőt a közfürdőben ölték meg. Még Plutarkhosz idejében is lehetett kísérteteket látni és szellemek nyögéseit hallani azon a helyen, emiatt befalazták a fürdő bejáratát (*Kimón* 1,6). Ezt az épületet is elhagyták tehát, ahogy sok más, bűneset miatt rossz hírű helyet. Sem Pauszanasz, sem Plutarkhosz nem említi, hogy bármiféle tisztító szertartást végeztek volna, vagy áldozatokat mutattak volna benne annak érdekében, hogy megbékítsék a szellemeket. Sőt, a szellemek tovább kísértettek mindkét helyen.

A mítoszokból és a néphagyományból világosan kitűnik, hogy a görög vallásban a szellemek megjelenésének legfőbb oka az előírt halotti szertartások elmulasztása volt. Nem kell sokáig keresnünk a magyarázatot arra, miért helyeztek olyan nagy hangsúlyt a temetésre az ókori Görögországban vagy a

világ más társadalmaiban, beleértve ebbe a sajátunkat is. A temetési szertartások segítenek az élőknek, hogy lezárják az elhunythoz fűződő érzelmi kapcsolatukat. Ezenkívül a halálhoz kapcsolódó rítusok, a temetés és az ezzel járó egyéb szokások a véglegesség érzését tudatosítják. Ezek a szertartások ugyanakkor megmutatják azt az utat is, amelyen az elhunyt szimbolikusan csatlakozik mindazokhoz, akik előtte távoztak el az élők sorából. Azaz a halotti rituálék továbblépést biztosítanak mind a halottak, mind az élők számára. Az élők és a holtak elválasztása alapvető fontosságú, ez tükröződik a falakon kívüli temetkezés gyakorlatának kialakulásában. Azok a kísérletek, hogy az élők kapcsolatba lépjenek a holtakkal és viszont, csak pillanatnyiak és rövid életűek, ahogy azt számos görög mítosz és legenda is tükrözi. A *katabasisz*-történetek, a halottidézés és a kísértések az élet és halál közötti határ-

mezsgye megsértésével járó problémákról is szólnak. Héraklész felviszi magával Kerberoszt az élők közé, de a lénynek nincs helye ebben a világban, így Héraklész visszaviszi őt. Thészeusz leszáll Hadészba, de éppen hogy csak vissza tud térni a földre – Peirithoosz nélkül. Orpheusz megpróbálja Eurüdikét visszahozni az életbe, de elbukik. Odüsszeusz, miután a holtak összegyűlnek, hogy igyanak a véráldozatból, megpróbálja megölelni édesanyjának árnyát, de nem sikerül neki. A visszatérő lelkeket megfelelő szertartásokkal meg kell békíteni, vagy el kell hagyni a kísértethelyet. Bár a görög elképzelések a halál utáni életéről igen különbözőek voltak, abban minden görög egyetértett, hogy az élők és a holtak két külön világhoz tartoznak.

Harsányi Eszter fordítása

Felhasznált irodalom

- Burkert, W., *Greek Religion: Archaic and Classical*, Oxford – Cambridge, MA, 1985 (eredetileg németül: *Die griechische Religion der archaischen und klassischen Zeit*, Stuttgart, 1977).
- Clark, R. J., *Catabasis: Vergil and the Wisdom-Tradition*, Amsterdam, 1979.
- Faraone, C. A., „Binding and Burying the Forces of Evil: the Defensive Use of ‘Voodoo Dolls’ in Ancient Greece”: *Classical Antiquity* 10/2 (1991) 165–220.
- Felton, D., *Haunted Greece and Rome: Ghost Stories from Classical Antiquity*, Austin, 1999.
- Garland, R., *The Greek Way of Death*, Ithaca, 2001².
- Fontenrose, J. E., *The Delphic Oracle*, Berkeley – Los Angeles – London, 1978.
- Hopkins, K., *Death and Renewal*, Cambridge, 1983.
- Hughes, D. D., *Human Sacrifice in Ancient Greece*, London, 1991.
- Johnston, S. I., *Restless Dead*, Berkeley – Los Angeles – London, 1999.
- Kurtz, D. C. – Boardman, J., *Greek Burial Customs*, Ithaca, 1971.
- Luck, G., *Arcana Mundi: Magic and the Occult in the Greek and Roman Worlds*, Baltimore, 1985.
- Ogden, D., *Greek and Roman Necromancy*, Princeton–Oxford, 2001.
- Parke, H. W., *Festivals of the Athenians*, London–Ithaca, 1977.
- Richardson, N. J., „Early Greek Views about Life after Death”: Easterling, P. – Muir, J. V. (szerk.), *Greek Religion and Society*, Cambridge, 1985.
- Rohde, E., *Psyche: The Cult of Souls and Belief in Immortality among the Greeks*, London, 1925 (eredetileg németül: *Psyche. Seelencult und Unsterblichkeitsglaube der Griechen*, Freiburg i.B. – Leipzig – Tübingen, 1898²).
- Vermeule, E., *Aspects of Death in Early Greek Art and Poetry*, Berkeley, 1979.

A cikk eredeti megjelenési helye: Debbie Felton: „The Dead”: Daniel Ogden (ed.), *A Companion to Greek Religion* (Blackwell Companions to the Ancient World), Malden–Oxford–Victoria, 2007, 86–99.